

Pelgrimage als ritueel in tijden van corona
Inleiding Camino Academie-project: Pelgrimage opnieuw uitvinden
Online/Webinar 7 nov. 2020
Paul Post¹

Camino op zwart

Wat vroeger veel vaker moet zijn gebeurd door oorlogen en pandemieën maakten we plots dit jaar mee: de *camino* ging op zwart. De aloude pelgrimsweg was niet langer als doorgaande route open. Grenzen sloten, pleisterplaatsen gingen dicht en sommige pelgrims kwamen vast te zitten.

Maar verrassend snel dienden zich alternatieve pelgrimages aan, nieuwe routes, corona-proof. Heel vroeg zagen we Engeland hier zeer actief. Er was meteen een aanbod van tal van nationale, regionale en lokale pelgrimages, *corona-compliant*, corona-proof. Soms reeg men lokale ommetjes, *laps*, aaneen tot de lengte van een volwaardige *camino*, vaak ook nam men een kathedraal als start- en eindpunt, een 'rondje om de kerk' zogezegd.

Dat snelle inspelen op pelgrimeren in tijden van corona kwam op conto van de actieve British Pilgrimage Trust (BPT)², die op initiatief van twee pioniers, William Parson en Guy Hayward, pelgrimage in Engeland 'opnieuw uitvonden'. Invloedrijk was een aandachttrekkend essay van Parson 'Re-inventing the walk' uit 2015.³ In ongekend korte tijd van enkele jaren zette de BPT de pelgrimage op de Engelse kaart, letterlijk, via een uitgebreid netwerk van grotere en kleinere tochten die zijn inmiddels uitgezet.

British Pilgrimage Trust

Ik sta even wat nader stil bij die BPT. Opgezet door de genoemde William Parson en Guy Hayward, wil die organisatie pelgrimage opnieuw uitvinden. Daarbij hadden ze een reeks heldere observaties als prikkel en program:

-We zijn, zo stelden ze, inmiddels beland in andere, bijzondere tijden, waar veel in beweging is gekomen, veel is veranderd. Met name religie heeft niet dezelfde positie meer als vroeger, we zijn in veel opzichten traditionele vormen van religie voorbij.

-Verder is er een enorm netwerk van wandelpaden en is de interesse in lopen en wandelen enorm in opkomst.

-Er zijn voorts vele boeiende plekken, kerken, kloosters, kapellen, maar ook resten van voorchristelijke culturen en culten.

-En er is een grote interesse in cultuur en erfgoed, alsook een hunkering naar natuur en landschap, maar ook naar heling, en naar ontmoetingen.

Die interesses samen vormen de basis voor het project om pelgrimage 'opnieuw uit te vinden' en wel voorbij traditionele vormen van religie. De BPT spreekt hier van '*free the ritual*'. Parson en Hayward schuwen geen grote woorden getuige leuzen als : '*reinventing the walk feels bigger than re-inventing the wheel*'.

Al snel gaan ze samenwerken met andere organisaties op terreinen van de interesses die ik zojuist noemde, met de National Trust, zeg maar de Engelse Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, en ook met de Church of England.

Ze boren het enorme potentieel aan dat kerken, kloosters, kapellen bieden, er ligt een heel netwerk van accommodaties klaar, om te overnachten, om te rusten, om water te tappen, om elkaar te ontmoeten, om je te bezinnen.

Dat BPT-netwerk van pelgrimages kon snel en eenvoudig aangewend worden in tijden van corona. Pelgrimage hoefde niet plots opnieuw uitvonden te worden, dat was al gebeurd, het ligt klaar.

Pelgrimspaden in ons land

Ook in ons land zien we nu al jaren iets soortgelijks als in Engeland. Hier geen centrale BPT, maar wel allerlei opnieuw uitgevonden pelgrimsroutes. Natuurlijk het bekende LAW7, het *Pelgrimspad*, maar ik noem ook het *Jabikspaad* in Friesland, een van de vele Jacob(u)spaden in ons land, de erg populair geworden *Walk of wisdom* rond Nijmegen, de *camini* rond Huissen, al langer is het redemptoristenklooster in Wittem, Zuid-Limburg, een centrum van allerlei kortere en langere pelgrimswandelingen, en ook in ons land zijn kerken ontdekt als deel van die nieuwe routes, als bed & breakfast of als tussenstop voor rust en bezinning. De Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed in Amersfoort is momenteel bezig met een onderzoek naar de perspectieven om (leegstaande) kerken structureel te laten aansluiten bij deze opkomende pelgrimsroutes. En ook in ons land worden in tijden van corona nu grote routes internationaal op slot zijn deze paden ontdekt en er zijn zelfs heuse corona-pelgrimages, zoals een pelgrimswandeling vanuit Zuid-Limburg naar de heilige Corona in Aken.⁴

Wat we dus zien is dat er de laatste jaren in Engeland, maar ook in ons land, een groot netwerk aan pelgrimspaden is ontstaan dat nu in tijden van corona kan worden aangeboord.

Samenspel

In tijden van corona komen er nu drie dingen samen:

- (a) Er is sprake van rituele dynamiek, rituelen, en pelgrimage is vóór alles een ritueel, zijn volop in beweging.
- (b) Ten tweede zien we dat pelgrimage in beweging is en nationaal, regionaal en lokaal opnieuw wordt uitgevonden, en
- (c) dat die beide bewegingen in tijden van corona bijzonder urgent en actueel worden.

Opzet

Die dynamiek, dat samenspel van die drie elementen, wil ik mijn inleiding vandaag met u nader verkennen als basis voor een project dat we als Camino Academie de komende maanden willen uitvoeren rond die nieuwe nationale pelgrimspaden.

Ik sta achtereenvolgens stil bij die rituele dynamiek en dan met name nu in tijden van corona, vervolgens bij dat opnieuw uitvinden van pelgrimage en de opkomst van die nieuwe pelgrimspaden in eigen land, en tenslotte schets ik heel kort de opzet van dat project van de Camino Academie.

Rituelen in coronatijd

Allereerst nu ritueel in coronatijd.

Ik moet dan meteen bekennen dat ik me hier heb vergist. Toen corona uitbrak dacht ik dat het een gouden tijd voor rituelen zou worden. Ik dacht dat in tijden van rampspoed de rol van rituelen groot zou worden. Dat zag je immers vroeger en nu nog als er ergens zich een ramp of tragedie voordoet. Maar dat viel tegen. Een signaal was de discussie over vitale beroepen en de zogenoemde vitale processen. Daar kwamen ritueelbegeleiders, rituele experts als pastores, geestelijk verzorgers, aalmoezeniers niet voor. Pas in een laat stadium kwam uitvaart daar in beeld maar dan vooral de uitvaartondernemers, de lijkbezorging, niet de ritueelbegeleiders.

Ritueel en religie

Achteraf vermoed ik daar onder andere het feit dat ritueel toch nog steeds in verband gebracht wordt met religie, en dan weer met name institutionele religie. En juist religie werd en wordt vanaf het begin van de pandemie op een heel bepaalde manier verbonden met corona. De factor religie is vanaf de uitbraak gerelateerd aan corona. De uitbraak was gelinkt aan het katholieke carnaval in het katholieke Brabant. Aanvankelijk was het een Brabantse tragedie, 'het verdriet van Brabant'. En tot op de dag van vandaag is er die link met religie, bijvoorbeeld recent nog via eigenwijze 'biblebelters' die massaal ter kerke blijven gaan.

Rituele dynamiek

Maar er is ook een andere kant die in het vizier kwam en komt. Er zijn allerlei rituele bewegingen zichtbaar in tijden van corona. Gewone alledaagse gebaren als klappen en staan langs de weg krijgen rituele dimensie. Er vaart een troostboot door de Amsterdamse grachten. Anita Witzier probeerde met Pinksteren en Allerzielen een nationaal lichtritueel van de grond te krijgen als variant van 'zet een kaars voor je raam' en 'voor wie steek jij een kaarsje op?' Dat lukte overigens niet echt. Rituelen en handelingen met een rituele dimensie bleken vooral ook een internationale dimensie te hebben, we waren geroerd

door de Italiaanse *communitas*-expressie door samen zingen en muziek maken vanaf balkons. En we werden vooral ook geconfronteerd met rituelen die niet meer konden: geen handen geven, geen huidcontact, rituelen moesten plots anders, 4 en 5 Mei waren anders, een lege Dam, maar ook wel weer indrukwekkend.

Maar vooral was er ook online ritueel en ritueel online. Er werd gezocht naar nieuwe rituele wegen, online-initiatieven kregen een boost, allerlei rituele experts die aarzelend de online-cultuur en cultuur-online zagen opkomen, omarmden nu de nieuwe media.

En er was de ontdekking dat ook in ons land je ritueel buiten kon doen, er was in menig opzicht een verplaatsing van binnen naar buiten, een treffend voorbeeld van *ritual transfer*. Daarbij merkte men dat daarmee ook het ritueel veranderde, er kwamen plots ongekende ervaringen naar voren, de 'walk en drive through' kwam op, de anderhalve meter erehaag.

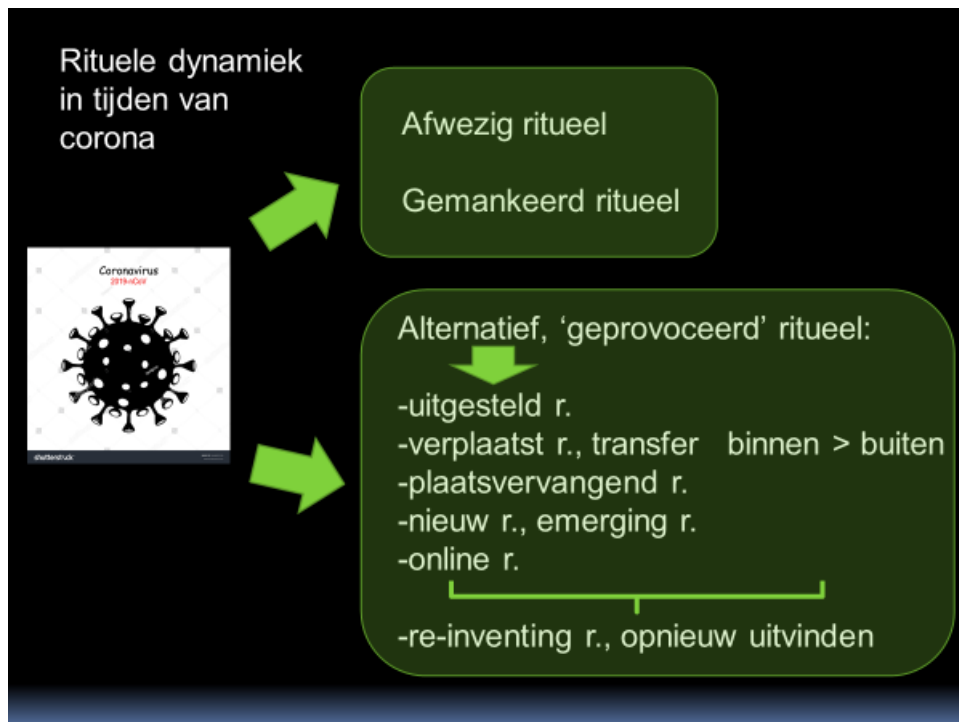
Ook traditionele devoties en bedevaarten en processies kwamen in beeld. In Maastricht werd de Noodkist uit de kelder van de Servaas gehaald en uitgesteld, er was immers nood aan de man/vrouw, de schrijn was ook online bereikbaar. De Sint-Jansprocessie in Laren kon niet doorgaan dit jaar, maar stiekem ging een klein gezelschap in stemmig geel/wit toch op pad en er was hier en daar een klein rustaltaartje langs de route.

Een van de oudste Nederlandse bedevaarten, de Stille Omgang naar en in het centrum van Amsterdam, werd in maart afgelast, en er waren maar liefst drie parallelle online-alternatieven: een *life stream* door het bisdom uit de Bavo in Haarlem, een *stream* van de organisatie van de Stille Omgang compleet met straatgeluiden, en een gebedsstream van de Jezuiten.

En ook de *camino* ging dus op zwart te midden van deze rituele dynamiek en corona. De *camino* dicht, alternatieven komen op.

Een gemengd beeld

Samengevat zie ik dus op ritueel gebied een gemengd beeld. Ik zie afwezig ritueel en gemankeerd ritueel, ritueel dat iets mist, noodgedwongen. En ik zie alternatief, 'geprovoceerd' ritueel, rituelen die door de situatie uitgedaagd en opgeroepen worden. Ik zie uitgesteld ritueel, veel bruiloften en feesten worden uitgesteld. Verplaatst ritueel, van binnen naar buiten, dat zagen we al. Vaak vergeten wordt de rol van plaatsvervangend ritueel (*vicarious ritual*), ritueel dat de plek inneemt van afwezig en onmogelijk ritueel. En er is allerlei nieuw ontwikkeld en opkomend ritueel, *emerging ritual*, hier zien we vooral die opkomende online-rituelen. Al dat geprovoceerd ritueel in tijden van corona heeft het karakter van het opnieuw uitvinden van ritueel, *re-inventing ritual* in jargon.

Plaatsvervangend ritueel

Ik sta even nog stil bij dat plaatsvervangend ritueel, dat is een vaak vergeten rituele vorm. In de geschiedenis van de pelgrimage is dat een bekend ritueel verschijnsel. Er is een lange traditie van plaatsvervangend pelgrimeren, ook en met name naar Santiago, maar ook naar Rome en Jeruzalem.⁵ Het kan allerlei vormen aannemen. Iemand gaat op pad voor een ander die niet kan. *Vicarious pilgrimage* heet dat, en we stonden er enige tijd geleden bij een Camino Academie expertmeeting bij stil via een lezing van Arnout Krever die een gedreven en ervaren plaatsvervangend pelgrim is.⁶ Maar we zagen het ook zojuist in Engeland waar je via lokale *laps* plaatsvervangend de *camino* loopt.

Corona provoceert

Corona creëert niet zo zeer nieuw ritueel, maakt niet alles plots anders, zet niet ritueel plots in de schijnwerpers, maar brengt wel zaken in beweging. Er was al online-ritueel, maar nu stak het echt de kop op, en komt ook het kritische gesprek erover op gang. Het is namelijk niet zomaar 'hup een camera op het ritueel en *streamen* maar'. Er zijn tal van vormen en vragen. Voor velen is het toch niet '*the real thing*'. Kan dat wel, een ritueel zonder fysieke dimensie? En hoe zit het met actief meedoen, en de gemeenschap, en wat te denken van ritueel volgen op het net waar je met één verkeerde muisklik op een pornosite kunt komen? Is dat een passend ritueel milieu?

Trends

Wat er vooral ook gebeurt met ritueel in tijden van corona is dat er bepaalde trends in beeld komen en bepaalde correcties komen op die trends.⁷ Ik geef een paar voorbeelden daarvan. Er was onmiskenbaar al langer sprake van 'eventisering' en 'festivering' van ritueel. Ritueel was vooral een *event*, een festival. Die trend drong door in veel van ons ritueel. Bruiloften en uitvaarten waren *events*, groot en meeslepend. Nu zien we een correctie: er is oog en waardering voor kleine rituelen, intieme rituelen, de kleine maat. Rituelen waren sterk geconcentreerd op dat ene moment, dat ene uur in het crematorium, die ene grote herdenking. Nu is het meer weer een proces van ook kleinere momenten ervoor en erna. En we zagen al dat we in tijden van corona nu anders kijken naar de rituele ruimte, nu is naast binnen ook buiten een locatie voor ritueel, en ook staan we anders ten opzichte van grote en kleine ruimten. Waren grote kerken eerst een blok aan het been, nu zijn ze plots gewilde als rituele locatie want uiterst geschikt voor corona-*proof*samenkomsten. En wat in mijn ogen vooral doorzette in deze tijden is dat ritueel een open ruimte is, een ruimte open voor diverse toe-eigeningen en invullingen. Ritueel is meer en meer een casco dat naar believen kan worden afgebouwd.

Deze trends en correcties zie ik breed terug. Even geen André Rieu, even geen hausse aan festivals en feesten. Ook *The Passion* gaat veranderen, na afhaken van de EO gaat het door, maar met meer lokale en regionale accenten en met meer er omheen, meer Goede Week dan één allesbepalend *event*. De tendens om oog te hebben voor klein ritueel zet nu door, samen theedrinken, we spreken nu alom van 'de intieme uitvaart', en er is dus oog voor ritueel als een proces: de uitvaart, het huwelijk is nu niet een dominant *event*, maar eerder een proces met een aanloop van rituele momentjes en een fase erna met rituele markeringen.

Ritueel is bij dit alles vooral een open ruimte, open voor eigen betekenisgeving. Al langer wordt zo Allerzielen breed toegeëigend als jaarlijks moment voor herdenken van overleden dierbaren. Dit jaar ook open voor herdenken van corona-slachtoffers.

'Camini'

Temidden nu van die rituele dynamiek komen ook die nieuwe pelgrimspaden in eigen land op, in Engeland en in ons land. Ze ontstonden niet in tijden van corona, ze waren al in opkomst, maar worden nu wel urgent en relevant en aantrekkelijk en ontdekt. De benaming *camini* is beslist een goede greep, een vondst die precies aanduidt wat ik zojuist schetste, niet het grote gebaar, de grote greep naar Rome, Jeruzalem, Istanbul, Santiago, maar de kleine maat, in eigen regio.

Omschrijving

Kijken we nu eens nader naar die *camini*, die nieuwe pelgrimspaden in eigen land. Hoe zouden we ze kunnen definiëren, omschrijven?

Daarvoor ga ik eerst weer even naar die BPT.

Hun omschrijving is deze: *Pilgrimage: a journey with purpose on foot to holy/wholesome/special places*. Je kunt dus elke wandeling omvormen tot een pelgrimage. Een pelgrimage is een wandeling die bijzonder is gemaakt, die tot een ritueel is gemaakt. Sleutelwoorden zijn daarbij voor de BPT: *Wellbeing, (ritual) practices, connecting with yourself, others, nature, history, and everything beyond....*

Mijn werkomschrijving zou mede vanuit dat perspectief van de BPT zijn: pelgrimage = een 'rituele' tocht naar een 'heilige' plaats die door de betrokkene(n) zelf als 'pelgrimage' ervaren en benoemd wordt. Een wandeling wordt omgevormd tot een pelgrimage door gericht te zijn op de ervaring van natuur en landschap, erfgoed en verleden, op de ontmoeting met anderen, en op bezinning en spiritualiteit.

Overzie ik in alle voorlopigheid - ons project (waarover straks meer) wil daar juist de lens scherper stellen - dan zie ik in de bonte reeks van pelgrimspaden en -wandelingen in eigen land enkele accenten die in bepaalde paden meer of minder naar voren komen en die misschien een bepaald pelgrimspad typeren, kenschetsen.

Ik noem dan de volgende categorieën of typering:

- wandelen en lopen;
- natuur en landschap;

-erfgoed en geschiedenis;

-bezinning en spiritualiteit, met daar weer twee basistypen: moderne, actuele vormen van religie en spiritualiteit, en een gerichtheid op *coaching*, *wellbeing*, *healing* en zelfontwikkeling. Denk hier ook aan populaire vormen van *mindfulness*.

Ik voeg er meteen aan toe dat er meestal, misschien wel altijd, sprake is van een mix van deze accenten en typen. Het gaat vermoedelijk juist om een deze mix, om het samenspel van deze elementen.

Online pelgrimage

Daarnaast is er ook als een belangrijke aparte manifestatie van nieuw uitgevonden pelgrimage, online pelgrimage en pelgrimage online. Ik zie cyberpelgrimage als een aparte variant van pelgrimage opnieuw vormgeven en uitvinden. We schonken daar al eens aandacht aan in het kader van het proefschrift van Suzanne van der Beek.⁸ Het is overigens ook niet zo nieuw is als we vaak denken. Virtueel pelgrimeren is net als plaatsvervangend pelgrimeren een heel oude vorm. Er zijn tal van vormen van geestelijk of virtueel op pelgrimage gaan. Bekend is het labyrint, dat is een vorm van virtueel pelgrimeren, je gaat op pad naar een sacraal centrum, vaak verbeeld als Jeruzalem.⁹ Een mooi voorbeeld is Nederland het labyrint in het portaal van de Sint Servaas in Maastricht.

Wandelen en pelgrimage

Maar vóór alles is er dus in algemene zin dat complexe basale samenspel van wandelen & lopen en pelgrimeren. Er is al langer enorm veel interesse voor wandelen, boekhandels en bol.com zijn er vol van, titels zijn niet aan te slepen. En hetzelfde geldt voor pelgrimeren.

Pelgrimspaden in ons land nader in beeld

Pelgrimage
Opnieuw
uitvinden

een NL
perspectief

1. Pelgrimspad LAW 7
2. Jabikspad
3. Hilligenpad
4. Camini Huissen
5. Pinkster Paad
6. Gelukkigerwijspad / Geertje Arendspad
7. Hindewalk
8. Walk of Wisdom
9. Sufi Trail (Heiloo, Egmond)
10. Mini-pelgrimage Vessem

1. Klooster Wittem pleisterplaats
2. Pelgrimeren in Groningen
3. Wandelnaarjzelf.nl
4. Ben...onderweg
5. Pelgrimstocht.org
6. Bureaubalans.nl
7. Pelgrimspad.nl
8. De Wandelmaat.nl
9. Atma reizen
10. Pelgrimsroutes.nl, pelgriMEER.eu etc.

In die bredere rituele en culturele context manifesteren zich dus die nieuwe pelgrimspaden in eigen land. We maakten een eerste overzicht, verre van volledig, maar om een beeld te krijgen van de variëteit.

Heel grof zien we paden en pelgrimages die zich heel specifiek als uniek pad of wandeltocht met een eigen 'smoel', profiel en gezicht presenteren. We noemen dan zonder volledig te willen en kunnen zijn:

1. Pelgrimspad LAW 7
2. Jabikspaad
3. Hilligenpad
4. Camini Huissen
5. Pinkster Paad
6. Gelukkigierwijspad / Geertje Arendspad
7. Hindewalk
8. Walk of Wisdom
9. Sufi Trail (Heiloo, Egmond)
10. Mini-pelgrimage Vessem

En er zijn podia of centra, of stichtingen, bureautjes, *agencies* of personen die aanspreekpunt zijn van dergelijke paden, of een breed aanbod hebben van dergelijke paden en wandelingen die als pelgrimage worden geafficheerd. Voorbeelden zijn hier:

1. Pelgrimsoord Klooster Wittem
2. Pelgrimeren in Groningen
3. Wandelnaarjezelf.nl
4. Ben...onderweg
5. Pelgrimstocht.org
6. Bureaubalans.nl
7. Pelgrimspad.nl
8. De Wandelmaat.nl
9. Atma reizen

Meer faciliterend en bemiddelend zijn sites als Pelgrimsroutes.nl, pelgriMEER.eu etc.

Uitvinder

Nog één opmerking in dit verband. Belangrijk is er op te wijzen hoe terecht het is dat we spreken van opnieuw 'uitvinden', waardoor er een accent valt op het maken en creëren. Bij veel van die paden is er namelijk ook duidelijk sprake van een maker. Er is nu geen stichtingsmythe, geen wonderlijke gebeurtenis of een heilige die ten grondslag zou liggen aan de tocht. We kennen bij vele paden nu de naam of namen van de makers, het is een onderneming, er is een plan en een maker. *The walk of wisdom* is gemaakt door Damiaan Messing, vele paden en wandelingen vanuit Wittem zijn van pater Henk Erinkveld en zijn team, het *Gelukkigierwijspad* en de *camini* bij Huissen zijn van Wilco Kruijswijk en Anouk Poll, het *Jabikspaad* is verbonden met de naam van Jan Romkes van de Wal etc.

Het project

Tot slot ons project. Als Camino Academie willen we met vandaag als *kick off*, als start, de komende maanden dit fenomeen van wandelpaden als nieuw uitgevonden pelgrimages of *camini* in eigen land nader verkennen.

Welke vormen van die nieuwe 'camini' en pelgrimspaden zijn er? Wat is het profiel van die tochten en paden die zich presenteren als pelgrimages? Wie zijn de organisatoren? Hoe groot is de aantrekkingskracht? Hoe kan de opkomst nu worden verklaard?

Net als eerdere Camino Academie expertmeetings en projecten willen we ook nu praktijk en reflectie combineren.

Het project vindt online plaats en kent drie fasen: (a) een startbijeenkomst nu op 7 november, daarna (b) een fase van verkenning waarvan de resultaten in filmpjes, interviews, documentatie op de site van het project worden gepresenteerd, en (c) een slotbijeenkomst (waarschijnlijk eveneens online) in het voorjaar van 2021 waar experts het vergaarde materiaal bezien, een slot met het karakter van balans en perspectief.

Zie voor alle informatie: www.caminoacademie.nl

¹ Dit is een uitgeschreven versie van de inleiding gehouden op de startbijeenkomst via een *webinar* van het Camino Academie-project 'Pilgrimage opnieuw uitvinden' op 7 nov. 2020; op het *webinar* werd de lezing gehouden aan de hand van een power point presentatie. Enkele tekstslides uit die ppt zijn in deze schriftelijke lezingversie opgenomen. Zie voor de uitgesproken lezing de link naar YouTube op caminoacademie.nl

² <https://britishpilgrimage.org/> (gezien oktober 2020).

³ <https://britishpilgrimage.org/2015/12/re-inventing-the-walk-a-dialogue-on-british-pilgrimage/> (gezien oktober 2020).

⁴ <https://www.spvlimburg.nl/uploaddocs/Coronawandeling%20BOCHOLTZ%20AKEN%20vv.pdf> (gezien oktober 2020).

⁵ Zie daarvoor: P. Post & S. van der Beek: *Doing ritual criticism in a Network Society. Online and offline explorations into pilgrimage and sacred place* (= Liturgia condenda 29) (Leuven/Paris/Bristol, CT: Peeters 2016) met name hst. 7 en 8.

⁶ <https://www.caminoacademie.nl/wp-content/uploads/2017/07/Camino-Cahier-1-Krever.pdf> (gezien oktober 2020).

⁷ Over rituele trends: P. Post: "Goede wijn behoeft geen krans" *Over actuele rituele competentie*, = Funeraire Academie Teksten 1 (Amsterdam 2018) cf. https://www.totzover.nl/media/filer_public/42/e8/42e88656-4bc2-4dbb-94b8-cb03c574643b/funeraire_academie_tekst_1_paul_post_2018.pdf (gezien oktober 2020); P. Post: 'Ein Panorama der Ritualdynamik. Bereiche und Trends', in U. Wagner-Rau & E. Handke (eds.): *Provozierte Kasualpraxis. Rituale in Bewegung* (= Praktische Theologie heute Bd. 166) (Stuttgart 2019) 21-43.

⁸ <https://www.caminoacademie.nl/agenda/publieksdag-2018-verslag/> (gezien oktober 2020); vgl. *Camino Cahier 3*: <https://www.caminoacademie.nl/camino-cahiers/camino-cahier-3-nieuwe-pelgrims/> (gezien oktober 2020).

⁹ Vgl. Post & Van der Beek: *Doing ritual criticism in a Network Society*, 92-94.